

Т. О. Рудич

ЗРІСТ НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГАЛИЧА

У статті введено до наукового обігу інформацію про довжину кісток населення давньоруського Галича, реконструйовано середній зріст населення міста й визначено його місце серед хронологічно близьких груп території України.

Ключові слова: Київська Русь, давньоруське місто, Галич, зріст населення, остеологія, антропологія.

Вступ. Зріст є однією з важливих фізичних характеристик і сучасних, і давніх людських популяцій. Його визначає група чинників: генетичних, соціально-економічних та екологічних. Найреалістичнішу картину при дослідженні зросту популяції дає аналіз усього блоку факторів, які могли на нього впливати. Але при вивченні давніх популяцій моделювання екологічної ситуації є досить складною справою, а поховальний обряд, інвентар або його відсутність, місце поховання не завжди чітко вказують на соціальний статус похованого. Це робить інтерпретації результатів дослідження зросту інколи недостатньо аргументованими, а саму тему не надто популярною серед антропологів. Як результат цього, база даних остеометричних вимірів для вивчення зросту поповнюється повільно. В Україні мала чисельність вже опублікованого остеологічного матеріалу, який можна використати для реконструкції зросту й залучити для порівняльного матеріалу, гальмує вивчення зросту давніх популяцій, його динаміки та територіального розподілу. Це стосується, в тому числі, і популяцій давньоруської доби. Збір антропологічного матеріалу з розкопок могильників часів Київської Русі на землях України триває вже понад сто років, значні колекції кісткових решток сформовані та зберігаються в Інституті археології НАН України. Але тривалий час істотну перевагу надавали створенню саме краніологічних колекцій; матеріали ж, які репрезентують посткраніальний скелет, походять,

головним чином, з розкопок останніх тридцяти років. Поступове включення їх до наукового обігу дозволить сформувати репрезентативну базу даних для уявлення про зміну зросту населення території України в просторі й часі, а також розглянути його на тлі популяцій Євразії.

Головною метою цієї роботи є включення до наукового обігу інформації про довжину кісток населення давньоруського Галича, реконструкція середнього зросту населення міста й визначення його місця серед хронологічно близьких груп материкової України.

Матеріали і методики. Матеріалом є серія кістяків, отримана в ході розкопок 1991—1993 рр. архітектурним загоном Галицької археологічно-архітектурної експедиції Інституту суспільних наук АН України в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. На території сучасного с. Крилос локалізують давній Галич, столицю Галицько-Волинського князівства. Загоном ГААЕ під керівництвом Ю. В. Лукомського в 1991—1993 рр. провела дослідження в ур. Царинка, де в давньоруський час знаходився торгово-ремісничий посад Галича. На подолі княжого Галича було виявлено рештки кількох храмів доби Київської Русі. В XI ст. тут виник могильник, традиція захоронень на якому проіснувала до XIII ст. включно. Усі поховання могильника на Царинці здійснено за християнською традицією трупопокладення, у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Відзначено стале положення рук померлих уздовж тіла. Зафіксовано наявність дерев'яних домовин, трьох саркофагів, уламки вапнякових трун. Автор розкопок вважає, що поховання є рештками некрополя давнього Галича, пов'язаного з монастирською церквою Іоанна Хрестителя (Лукомський 1993, с. 580).

У період досліджень могильника на Царинці було відкрито 106 поховань і 57 перепоховань, які в широких границях датовані XI—XIII ст.

Таблиця 1. Мінімальна (*Min*), максимальна (*Max*) та середня (*M*) довжина довгих кісток чоловіків з могильника давньоруської доби у Галичі, мм

Кістка	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>S</i>
Плечова	39	304,0	372,0	334,4	16,9
Променева	26	220,0	273,0	251,6	13,64
Ліктьова	24	242,0	297,0	271,6	13,89
Стегнова	37	405,0	500,0	463	22,76
Велика гомілквова	24	332,0	402,0	367,3	19,27
Мала гомілквова	3	350,0	405,0	373	28,58

Тут і далі: *N* — кількість вимірів; *S* — середньоквадратичне відхилення; *V* — коефіцієнт варіацій.

Таблиця 2. Мінімальна (*Min*), максимальна (*Max*) та середня (*M*) довжина довгих кісток жінок з могильника давньоруської доби у Галичі, мм

Кістка	<i>N</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>M</i>	<i>S</i>
Плечова	17	236	332	301,7	20,36
Променева	12	213	244	233	9,83
Ліктьова	5	207	263	243,1	18,25
Стегнова	17	407	438	420	10,25
Велика гомілквова	13	315	362	338,1	15,20

Антропологічний матеріал дослідники збирали ретельно, але підтоплення могильника ґрунтовими водами сильно відбилося на збереженості кістяків. У зв'язку з цим, антропологічні дослідження охопили рештки лише 90 осіб, похованих на ньому; досить значний відсоток кістяків представлено фрагментарно.

Статеві-вікові визначення останків базуються на комплексній оцінці морфології кісток таза, ознак статевого диморфізму на кістках черепа, ступеню облітерації швів та зношеності зубів (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980; eds. Buikstra, Ubelaker 1994). Виміри черепів і довгих кісток проводилися авторкою даного тексту за методиками прийнятими у вітчизняній антропологічній школі (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966). У попередніх публікаціях, присвячених давньоруському некрополю в Галичі, проаналізовані краніологічні характеристики й дана коротка інформація про статево-віковий склад населення (Рудич 1995; 2011). Зараз готується до друку робота, до якої, поряд з аналітичною частиною, будуть включені індивідуальні виміри краніологічного та остеологічного матеріалу з даного могильника.

У цій статті до аналізу залучено лише кістки людей дорослого віку (*adultus*—*matures*) з визначеною статтю. Підлітки, ріст кісток яких ще не закінчився, епіфізи ще не зрослися з діалізами, а також індивіди невизначеної внаслідок поганої збереженості статі, у дослідженні не використано.

У результаті такого підходу ми отримали дві вибірки: чоловічу, із 45 кістяків, та істотно меншу жіночу — 21 кістяк. Досить часто на давніх могиль-

никах вибірки чоловічих кістяків, якими оперують дослідники, що працюють за краніологічними та остеологічними програмами, репрезентативніші. Це може бути викликано низкою причин. Іноді це пов'язано з кращою збереженістю масивніших чоловічих кістяків. Але варто відзначити також, що серед людей, які помирали у віці *juvenis*, кількість представниць жіночої статі цілком могла переважати кількість своїх однолітків чоловічої, оскільки жінки мали, окрім всього, ризик смерті під час пологів. Виміри ж кістяків у осіб цього віку (*juvenis*), коли ріст кісток ще не закінчився, при розрахунку середніх розмірів та варіацій ознак у краніологічних та остеологічних серіях не враховано. Але крім суто технічних моментів, дослідники можуть мати справу також з більшою народжуваністю хлопчиків і більшою смертністю дівчаток у дитинстві. Дисбаланс розподілу чоловіків і жінок зафіксовано в багатьох країнах Європи доби середньовіччя, в тому числі і на землях Київської Русі (Алексеев 1972; Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003; Козюба 2001; Козак 2010). У випадку з могильником на Царинці дисбаланс між представництвом чоловіків та жінок у серії може досить реально віддзеркалювати демографічну ситуацію в цьому районі давнього Галича. Більшість кістяків індивідуумів, у яких можна було визначити стать, належали чоловікам (65,6 %), а 34,4 % — жінкам (Рудич 2011). Дисбаланс між кількістю чоловіків і жінок зафіксовано також на міських могильниках Середнього Придніпров'я; особливо яскраво це демонструє ситуація в Києві (Козак 2010, с. 244). Складається враження, що давньоруські міста часто мали чоловіче обличчя, можливо це обумовлено причинами соціального характеру.

Інформація про мінімальні, максимальні та середні розміри довжини довгих кісток, використаних для визначення зросту, чоловічої вибірки дані в табл. 1, жіночої — в табл. 2.

Вибір формули для реконструкції зросту. За більш ніж сто років антропологічних досліджень було розроблено значну кількість формул визначення зросту. Їх розробляли на різній кількості матеріалу, віковий діапазон людей, котрі були залучені до аналізу, міг дещо відрізнятися, групи могли представляти різні території та формуватися за расовою ознакою.

Нині найуживанішими в антропології є формули К. Пірсона та А. Лі (1899), М. Троттер—Г. Глезер (1958), У. Дюпертьюю та Дж. Хедден (1951). Кожна з формул має переваги й недоліки.

Знаний математик К. Пірсон виводив формули по вибірці Е. Ролле, де були представлені 50 чоловіків і 50 жінок, у віці від 24 до 99 років. Вікові зміни зросту людей у цьому випадку не враховані. Вибірка складалася з людей, які мешкали у м. Леон. Якщо навіть це були не лише мешканці міста та його околиць, то в будь-якому разі група репрезентувала в першу чергу населення Південної Франції (Алексеев 1966, с. 221). Середній зріст чоловіків цієї серії становив 166 см, жінок — 154 см. Зріст виміряли на трупному матеріалі, тобто дещо він відрізнявся від зросту живої людини. К. Пір-

сон запропонував для визначення зросту використовувати дані по чотирьом довгим кісткам правої сторони тіла (плечовій, променевої, стегнової, великій гомілковій).

Формули У. Дюпертьоюї та Дж. Хедден (1951) були розраховані на 400 скелетах людей, довжина тіла яких була визначена за життя. Вони не вимагають додаткових поправок, а відразу дають прижиттєву довжину тіла. Вік померлих знаходився в межах від 20 до 65 років. Залучали дані по чотирьом довгим кісткам скелета (плечовій, променевої, стегнової, великій гомілковій). Автори підкресливали, що визначення довжини тіла по довжині кісток залежить від пропорцій тіла. Це добре продемонстрували дві вибірки, сформовані на рівні двох великих рас: європеїдної та негроїдної. Вибірки, якими оперували автори, були високорослі, білі чоловіки в середньому мали зріст 172,9 см, а жінки — 160,9 см, негроїди чоловіки в середньому 176,2 см, а жінки — 165 см. Автори аргументовано запропонували відмінні коефіцієнти формули для представників різних рас. Вони також розраховували формули на матеріалі кістяків людей з середнім типом пропорцій. Ці формули, на думку дослідників, придатні не тільки при середній довжині тіла, але й при високому та низькому зрості.

Одні з найчастіше використовуваних формул розробили М. Троттер та Г. Глезер (1952; 1958) на репрезентативнішому матеріалі, кількість якого в останній роботі зросла до 5500 чоловік, прижиттєвий зріст яких був відомий.

Автори використовували виміри всіх шести довгих кісток (плечової, променевої, ліктьової, стегнової, великої гомілкової та малої гомілкової). Вони дійшли висновку, що поправками на асиметрію кісток можна знехтувати й користуватися при розрахунках і кістками правої, і лівої сторони. З огляду на відмінність у пропорціях тіла серед представників трьох великих рас, були розраховані окремі формули для європеїдів, негроїдів та монголоїдів, а також для зручності дослідників були створені таблиці. Основу європеїдної групи складали американці європейського походження (германського та романського). Середня довжина тіла в групі білих чоловіків склала 173,43 см, а жінок — 160 см.

Ми працюємо матеріалом, який репрезентує населення давньоруського міста. Зрозуміло, що варто очікувати, що ми маємо справу зі слов'янським європеїдним населенням. Але теоретично на території давньоруського міста могло бути присутнє й поховане населення, що не належить до слов'янського загалу і взагалі представників європеїдної раси. Іноетнічний компонент у складі населення за даними краніології добре зафіксовано в Києві, Юр'єві, Межибожі (Рудич 2013). Інколи він домінує на поховальній пам'ятці. Галич був торговим та ремісничим центром, в якому можна очікувати присутність вихідців з різних етнічних груп, до того ж в галицькі князі залучали на військову службу іноземних воїнів — від вірмен, балтів і до половецьких вершників. Частково це пов'язано з тим, що чисто слов'янського ресурсу явно не вис-

тачало для реалізації амбітних планів, а частково тим, що галицькі князі не завжди знаходили спільну мову з місцевим боярством. До того ж, якщо ми дійсно маємо справу з похованнями довкола та у церкві Івана Хрестителя, як вважає автор розкопок Ю. В. Лукомський, де за літописними згадками було поховано Ростислава Івановича (Берладничча) (Лукомський 1998, с. 590), то можна очікувати, що серед похованих були люди пов'язані походженням з Берладдю, де можливий змішаний антропологічний склад населення.

Але у нашому випадку попередньо була опрацьована краніологічну серію черепів з могильника на Цариці у Галичі (Рудич 1995; 2011). Виходячи з середніх характеристик ознак група з могильника на Царинці у Галичі є європеїдною та добре вкладається в розмах міжгрупових характеристик слов'янських популяцій. Дійсно, вже візуальний огляд серії заставив говорити про її неоднорідність. Це підтвердив розмах варіацій окремих ознак. Порівняння дисперсії ознак, коефіцієнтів варіації ознак зі стандартними, демонструють завищену варіабельність за багатьма показниками. Це стосується як чоловічої, так і жіночої частини популяції. Робота з індивідуальними вимірами черепів дозволяє говорити, що на могильнику були присутні люди з степовими домішками, що не є синонімом монголоїдності. Але кількість їх незначна, на середні характеристики як краніологічної, так і остеологічної серії вони не вплинули. Таким чином, аналіз краніологічного матеріалу вказує, що при розрахунку зросту варто користуватися формулою, що була розрахована на європеїдному матеріалі.

Вибір саме формули Троттер—Глезер (для європеїдів), як такої, яка більше підходить для розрахунків зросту чоловіків з Галича, обумовлено такими обставинами.

1. Розмах варіацій довжини кісток чоловічої вибірки з Галича добре вкладається в розмах варіацій довгих кісток групи європеїдів, якими користувалися Троттер—Глезер при розрахунках своїх формул. А от розмах варіацій довжини кісток верхніх кінцівок чоловіків з Галича виходить за рамки розмаху варіацій вибірки Е. Ролле, на базі якої створювали свої таблиці та виводили свої формули Л. Манувріє та К. Пірсон.

2. Свого часу на рівні середніх даних по довжині довгих кісток В. Бунак (Бунак 1961, с. 41—66) створив рубрикації й розглянув кореляції між довгими кістками для низки груп, які представляли різні раси, а в хронологічному плані охоплювали час від пізньоримської доби до сучасності. Кількість цих груп не надто велика, але важливо, що серед них була вибірка Е. Ролле з якою працювали Л. Манувріє та К. Пірсон, а також вибірки американських дослідників, на яких базувалися Троттер—Глезер. Це давало можливість антропологам, які працювали з новими серіями, маючи на руках інформацію про середню довжину довгих кісток, визначитися стосовно більшої близькості своєї групи до французької або американської вибірок, як за вертикальними розмірами, так і за кореляціями. Це дозволяло зорієнтуватися, у виборі формул,

Таблиця 3. Розмах варіацій зросту та середній зріст чоловіків та жінок з могильника Царинка у давньому Галичі (за формулою Троттер—Глезер), см

Стать	N	Min	Max	M	S	V
Чоловіки	45	162,8	181,9	174,0	4,22	0,024
Жінки	21	151,3	167,1	160,4	3,90	0,024

Таблиця 4. Розподіл величин зросту в чоловічого та жіночого населення з могильника Царинка у давньому Галичі (категорії за Мартіном)

Висота зросту	Чоловіки			Жінки		
	Зріст	N	%	Зріст	N	%
Дуже низькі	<159,9	—	—	<148,9	—	—
Низькі	160,0—163,9	2	4,4	149,0—152,9	1	4,7
Середні	164,0—169,9	5	11,1	153,0—158,9	5	23,8
Високі	170,0—179,9	37	82,2	159,0—167,9	15	71,4
Дуже високі	>180,0	1	2,2	>168,0	—	—
Кількість спостережень		45	100		21	100

розрахунок яких на них базувався. В нашому випадку варто відзначити, що як за розмірами кісток, так і за їх кореляцією, група з Галича виявляє більшу близькість до серій, які лягли в основу формули Троттер—Глезер, та серій Європи, які пов'язані з вихідцями з її північніших територій (середньовічних норвежців та аламанів), тобто популяції германського, а не романського світу.

3. Низка індексів вертикальних кісток чоловічої групи з Галича також ближче саме до індексів груп, які пов'язані своїми витокami не стільки з південними, скільки з північними районами Європи. Саме інформація по вихідцям з цих земель переважно лягла в основу вибірки європеїдів з якими працювали Троттер—Глезер.

Тобто, на наш погляд, формули Троттер—Глезер є на сьогоднішній день найбільш придатними для розрахунку зросту в групі з могильника на Царинці у Галичі.

Зріст населення давнього Галича. Інформація про мінімальний, максимальний та середній зріст чоловіків та жінок з Галича, який було розраховано за формулами Троттер—Глезер дано в табл. 3.

Чоловіча та жіноча групи з могильника на Царинці були також розбиті по категоріям зросту. Переважаюча більшість чоловіків, які були поховані на могильнику, потрапили до категорії високого зросту для чоловіків за рубрикаціями Р. Мартіна (Martin 1927). Серед жінок більшість також опиняється за рубрикацією Р. Мартіна для жінок до категорії високого зросту (табл. 4).

Різниця середнього зросту між чоловіками та жінками в популяції перевищує норму розраховану Р. Мартіном (10—12 см). Такі ситуації інколи фіксуються в окремих групах, але причини цього можуть бути різні. Серед них називають стресові ситуації, ендокринні порушення, ген-

дерну нерівність в ставленні до дітей, різницю в формуванні антропологічного складу чоловічої та жіночої частин популяції.

У випадку з серією з Галича авторка даної статті більше схильна до останнього пояснення. На користь цього свідчить, в першу чергу, краніологічний аналіз. При роботі з серією були розраховані коефіцієнти статевого диморфізму та порівняні зі стандартними, для однорідних груп. В галицькій групі вони продемонстрували відхилення від стандартних. З урахуванням статевого диморфізму жіноча серія черепів з міста виявилася дещо більш масивною, а ніж чоловіча (Рудич 1995; 2011). Міжгруповий статистичний аналіз, де вибірки з Галича розглядалися в колі слов'янських серій різних територій, демонструє певні відмінності у напрямках зв'язків чоловічої та жіночої груп даного могильника (Рудич 2014, с. 104, 109). Це у поєднанні з різницею у зрості може свідчити про те, що у чоловіча та жіночої частини населення, яке було поховане на Царинці, мали здебільше витоків в різних популяцій, які різнилися морфологічно.

Знахідки саркофагів, вапнякових та дерев'яних домовин, речові знахідки, свідчать на користь того, що люди, що були тут поховані, належали скоріше до заможних верств, тож мало ймовірно, що саме жіноча частина населення похованого тут відчувала нестачу в тих продуктах харчування, які містили білок та низку вітамінів, що могло вплинути на зріст.

Одним з показників рівня життя та економічного розвитку суспільства вважається середня тривалість життя, а для палеопопуляції — середній вік смерті (Бужилова 1997, с. 33).

Середній вік смерті досить об'єктивно характеризує тривалість життя групи. Для Галича він складає 39,8 років. Близький рівень демонструє низка середньовічних слов'янських серій, які представляють сільське та міське населення слов'янського світу (Алексеев 1972; Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003).

Середній вік смерті галичан складає 42,3 роки для чоловіків та 34,7 для жінок. Для більшості популяцій цього хронологічного зрізу такою характерна дещо більша тривалість життя чоловіків, чим жінок. Для середньовічної Європи середній вік смерті становив 36,7 років: для чоловіків — 37,6, жінок — 35,8 років. Тобто, можна відзначити, що різниця між тривалістю життя чоловіків та жінок у Галичі була більшою, а ніж в середньому по Європі.

Треба відзначити також невеликий відсоток поховань, що належали індивідам у віці до 20 років, на могильнику Царинка він складає 12,2 %. Це може віддзеркалювати як малу смертність людей у цьому віці, так і те, що більшість дітей, могли ховати в іншому місці, тим більше, що досліджено на думку дослідника незначну частину могильника. Але можливо ми маємо справу і з меншою народжуваністю в даній популяції.

В антропологічній науці в свій час піднімалося питання кореляції зросту та тривалості життя. Можливо різниця як у зрості, так і тривалості жит-

тя між чоловіками та жінками з Галича пов'язаний, як і краніологічні відмінності, з генетикою, але можливо таке розбалансування між представниками різної статі може мати і інші причини. На сьогодні питання залишається відкритим.

Галич в колі давньоруських серій. Середній зріст населення Галича добре вкладається в розмах міжгрупових варіацій серій давньоруської доби території материкової України. За зростом усі групи з нашої території потрапляють до категорій середнього та високого зросту, низькорослі та дуже високорослі групи серед них відсутні.

Треба відзначити, що інформація про зріст населення території України доби Київської Русі представлена дуже неоднорідно, по окремим регіонам вона або взагалі відсутня, або маємо дані лише по поодиноким кістякам. Залучаючи такий матеріал завжди треба пам'ятати про можливу випадковість вибірки. З усіх регіонів України дещо краще репрезентовано остеологічні матеріали з Середнього Подніпров'я, але вибірки довгих кісток з сільських могильників і там представлені слабо. Порівняння зросту мешканців міста та селян з однієї території є найбільш важливим. Варто очікувати, що населення міст формувалося та поповнювалося, головним чином, за рахунок вихідців з довколишніх сіл. За такої ситуації різницю у зрості городян та селян можна пов'язувати з різницею у харчуванні.

Репрезентативні вибірки з сільських могильників з земель близьких до Галича не представлені. Найближчими територіально є маленька серія з с. Зеленче біля Тереховлі, розкопки М. О. Ягодинської (Ягодинська 2014) та вибірка Х—ХІІІ ст. з могильника Бранешти.

У випадку з могильником біля с. Зеленче зріст чоловіків становить 170,9 см, вони відносяться до категорії високих, а жінок — 158,4 см, потрапляють до категорії середнього зросту (Рудич 2015, с. 107).

Зріст населення похованого на могильнику Бранешти, розрахований за формулою Троттер—Глезер, за рубрикаціями Р. Мартіна потрапляє до категорії середніх, зріст для чоловіків 167,7, а для жінок — 157,2 см (Великанова 1975).

В обох випадках зріст людей з цих могильників менший, ніж у населення Галича, що поховане на Цариці. Різницю у зрості більш демонструють чоловіки. Чоловіче населення Галича має більш високий зріст також у порівнянні з сільським населенням Середнього Подніпров'я (Козак 2005; Рудич 2016).

Більший зріст у міського населення Русі відзначала низка дослідників (Сегеда, Покас 1985; Козак 2010). Це може бути пов'язано або з ліпшим харчуванням, або з генетичними відмінностями. Але тільки наявність гарного порівняльного матеріалу дозволяє дослідникам наблизитися до вирішення цієї проблеми. Для західного регіону України такого порівняльного матеріалу суттєво не вистачає.

Найкраще на сьогодні репрезентоване населення давнього Києва, де матеріал представляє різні його райони: Верхнє місто, Поділ, Щекави-

цю. Серії зрізних районів добре демонструють, що навіть у межах одного міста зріст населення, похованого на різних могильниках, відрізняється. Найбільш високоросле населення зафіксовано у Верхньому місті. Можливі різні версії інтерпретації цього. Можна розглядати соціальний аспект, з яким пов'язана дієта й кращі умови життя представників окремих груп. Іншою версією може бути участь у формуванні населення, похованого на окремих могильниках, вихідців з різних територій, мешканці яких могли мати різний зріст.

За даними краніології з'ясовано, що чоловічі групи з Верхнього міста й Подолу мали генетичне коріння не стільки в сільських популяціях колишніх полянських землях, скільки на північно-західніших древлянських і волинських землях, населення яких було масивнішим. Можна говорити про присутність у Києві також вихідців з балтських територій і Скандинавії, які переважно мали високий зріст. Але попри морфологічну різноманітність кияни виявилися масивнішими, ніж сільське населення древлянських і волинських земель. Можливо, крім іншого, існував певний відбір новоприбулих в місто з урахуванням професійних запитів. До княжої дружини, як і до низки ремісничих професій відбиралися фізично найрозвиненіші люди з тих популяцій, які загалом вирізнялися масивною будовою тіла. Надалі ці особливості могли закріплюватися шлюбними контактами у своєму середовищі. А от відмінність жіночих груп з Києва від жінок з могильників колишніх полянських територій невелика (Рудич, Козак 2021).

Можливо, поява нового матеріалу і власне з Галича, та особливо з сільських пам'яток західного регіону, а також опрацювання його за новими програмами стосовно дієт, патологій, екологічної ситуації, дозволить отримати чіткішу картину можливих впливів на зріст мешканців міст і сіл.

Результати дослідження, висновки. Населення, поховане на могильнику ХІ—ХІІІ ст. у Галичі, мало зріст, який добре вкладається в розмах міжгрупових варіацій серій з території України давньоруського часу. Чоловіки та жінки мали високий зріст. Різниця середнього зросту між чоловіками та жінками є вищою за стандартну норму. Це може бути пов'язано з їх генетичними зв'язками з різними популяціями. Те, що чоловіча й жіноча частини популяції формувалися на дещо різній основі, ми можемо стверджувати за результатами аналізу краніологічного матеріалу. На могильнику було поховане досить заможне населення, тож пов'язувати різницю у зрості з поганим харчуванням не доречно.

Зріст чоловіків мешканців Галича, похованих на Царинці, має найближчі аналогії на могильниках Києва (Козак, Рудич 2004; Козак 2010) і Переяслава (Рудич 2008).

Зріст чоловічого населення Галича є більшим за зріст людей давньоруської доби з сільських могильників і західних земель України, і Середнього Подніпров'я. Жіночі вибірки так чітко цього не демонструють.

Різниця у зрості між населенням міст і сіл Київської Русі може мати різні причини. Але у низці випадків можна говорити, що склад населення міст інтенсивно поповнювався за рахунок вихідців з інших територій, для яких був характерний вищий зріст. Можливо, крім цього існував певний відбір новоприбулих в місто з урахуванням професійних запитів. До княжої дружини, як і до низки ремісничих професій, відбирали фізично найрозвиненіших людей із популяцій, які загалом характеризувалися масивною будовою тіла. Надалі ці особливості могли закріплюватися шлюбними контактами у своєму середовищі. Можливо свою роль грало також краще харчування мешканців міст, особливо заможних.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Т. И., Богатенков, Г. В., Лебединская, Г. В. 2003. *Влахы. Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали)*. Москва: Научный мир.

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П. 1972. Палеодемография СССР. *Советская археология*, 1, с. 3-21.

Алексеев, В. П., Дебет, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Бужилова, А. П. 1997. Изучение возрастных пирамид и показателя среднего возраста смерти в археологическом контексте. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Новые методы — новые подходы в современной антропологии*. Москва: Старый сад, с. 33-44.

Бунак, В. В. 1961. Соотношение длин сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах (сравнительная характеристика двух групп). *Вопросы антропологии*, 7, с. 41-65.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: Академперіодика, с. 226-241.

Козак, А. Д., Рудич, Т. А. 2004. Население древнего Киева по данным остеологического исследования кладбища XI—XIII вв. на ул. Паторжинского 14. В: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судацкой международной научной конференции (12—16 сентября 2004 г.)*. 3. Киев; Судак: Академперіодика, с. 84-86.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.

Козюба, В. К. 2001. Историко-демографическая характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*, 1, с. 29-41.

Лукомський, Ю. 1998. Невідомі церкви на подолі давнього Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, ССXXXV, с. 559-593.

Рудич, Т. О. 1995. Антропологічний склад давнього Галича. В: Толочко, П. П. (ред.). *Галич і Галицька земля*. Київ; Галич: ІА НАН України, с. 119-124.

Рудич, Т. О. 2008. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького). *Наукові записки з української історії*, 20: Збірник наукових статей

присвячений пам'яті відомого українського археолога-славіста О. В. Сухобокова, с. 96-103.

Рудич, Т. А. 2011. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича). *Вестник антропологии*, 19, с. 182-200.

Рудич, Т. О. 2013. Парні поховання давньоруської доби з Меджибожа Антропологічний аспект. *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 2012, 1, с. 316-320.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тис. за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал давньоруського могильника Зеленче. *Археологія*, 1, с. 99-108.

Рудич, Т. О. 2016. Колекція антропологічних матеріалів з розкопок могильника давньоруської доби біля с. Лука. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 150-161.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2021. Населення Київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*, 2, с. 63-79.

Сегеда, С. П., Покас, П. М. 1985. Антропологический состав средневекового городского населения левобережного Поднепровья. В: *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.)*. Москва: Наука, с. 91-95.

Ягодина, М. О. 2014. Нові дослідження давньоруського могильника біля с. Зеленче Тернопільської обл. *Наукові студії*, 7: Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації, с. 316-320.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

Dupertuis, C., Hadden, J. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 1, p. 15-54.

Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1980. Recommendation for Age and Sex Diagnosis of Skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9, p. 517-549.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: von G. Fischer.

Pearson, K., Lee, A. 1899. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, A, 192, p. 169-244.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1952. Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 4, p. 463-514.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A Re-evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.

REFERENCES

Alekseeva, T. I., Bogatenkov, G. V., Lebedinskaia, G. V. 2003. *Vlaxhi. Antropo-ekologicheskoe issledovanie (po materialam srednevekovogo nekropolia Mistikhali)*. Moskva: Nauchnyi mir.

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P. 1972. Paleodemografiia SSSR. *Sovetskaia arkhologiia*, 1, s. 3-21.

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Buzhilova, A. P. 1997. Izuchenie vozzrastnykh piramid i pokazatel' srednego vozzrasta smerti v arkhologicheskome kontekste. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Novye metody — novye podkhody v sovremennoi antropologii*. Moskva: Staryi sad, s. 33-44.

Т. О. Rudych

THE HEIGHT OF THE POPULATION OF OLD RUS HALYCH

The information about the length of the bones of the population of Old Rus Halych is introduced into the scientific circulation, the average height of the city's population is reconstructed, and its position among chronologically close groups of the territory of Ukraine is determined in the paper. The material comes from excavations of the burial ground of the 11th–13th centuries in the Tsarinka tract, where in Old Rus times the trading and craft suburb of Halych was existed. Measurements of 45 male and 21 female skeletons were used in the work.

The people buried in the cemetery had a small height, which fits well into the range of intergroup variations of the series from the territory of Ukraine during the Old Rus period. Men and women are tall (174 cm and 160.4 cm). The difference in average height between men and women in this series is higher than the standard norm. This may be because they were genetically related to different populations. The fact that the male and female parts of the population of Halych were formed on a slightly different basis, we can say from the materials of craniology. A fairly wealthy population was buried in the cemetery, so it is difficult to connect the difference in height with nutritional problems.

The height of the men of Halych buried in Tsarinka has the closest analogies in the cemeteries of the cities of Kyiv and Pereiaslav. The height of the male population of Halych is bigger than the height of the people of the Old Rus Age from the rural burial grounds of both the western lands of Ukraine and the Middle Dnieper region. Female samples do not demonstrate this so clearly.

The difference in height between the population of cities and villages of Kyivan Rus is fixed. In a number of cases, it can be said that the composition of the population of cities was intensively replenished by immigrants from other territories, which are characterized by higher height. Perhaps, in addition, there was a certain selection of newcomers to the city, taking into account professional requests. The most physically developed people from those populations, which were generally characterized by a massive body structure, were selected for the prince's guard as well as for a number of craft professions. In the future, these features could be fixed by marriage contacts in their milieu. Perhaps the better nutrition of city dwellers, especially wealthy ones, also played a role.

Keywords: Kyivan Rus, Old Rus city, Halych, population height, osteology, anthropology.

Одержано 30.08.2022

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3396-504X, e-mail:

rudich@iananu.org.ua.

Bunak, V. V. 1961. Sootnoshenie dlin segmentov i polnaia dlina tela po izmereniiam na skeletakh (sravnitelnaia kharakteristika dvukh grupp). *Voprosy antropologii*, 7, s. 41-65.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ia*. Moskva: Nauka.

Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev: Akadempriodika, s. 226-241.

Kozak, A. D., Rudich, T. A. 2004. Naselenie drevnego Kievа po dannym osteologicheskogo issledovaniia kladbishcha XI—XIII vv. na ul. Patorzhinskogo 14. In: *Prichernomorie, Krym, Rus v istorii i kulture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (12—16 sentiabria 2004 g.)*. 3. Kiev: Sudak: Akadempriodika, s. 84-86.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akadempriodyka.

Koziuba, V. K. 2001. Istoryko-demografichna kharakterystyka davnorusskoi sim'i (za materialamy istorychnykh ta arkheolohichnykh dzherel). *Arkheolohiia*, 1, s. 29-41.

Lukomskiy, Yu. 1998. Nevidomi tserkvy na podoli davnoho Halycha. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXXXV, s. 559-593.

Rudych, T. O. 1995. Antropolohichni sklad davnoho Halycha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Halych i Halytska zemlia*. Kyiv: Halych: IA NAN Ukrainy, s. 119-124.

Rudych, T. O. 2008. Do pytannia pro antropolohichni sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnorusskoi doby (za materialamy mohylnyka na okolytsi m. Pereiaslava-Khmelyntskoho). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20: Zbirnyk naukovykh statei prysviachenyi pam'iaty vidomoho ukrainskoho arkheoloha-slavista O. V. Sukhobokova, s. 96-103.

Rudich, T. A. 2011. K voprosu ob antropolohicheskom sostave naselennia drevnerusskogo goroda (po materialam iz raskopok Galicha). *Vestnik antropologii*, 19, s. 182-200.

Rudych, T. O. 2013. Parni pokhovannia davnorusskoi doby z Mezhybozha Antropolohichni aspekt. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh»*. *Naukovyi shchorichnyk 2012*, 1, s. 316-320.

Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprovia I—II tys. za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2015. Antropolohichni material davnorusskoho mohylnyka Zelenche. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-108.

Rudych, T. O. 2016. Kolektsiia antropolohichnykh materialiv z rozkopok mohylnyka davnorusskoi doby bilia s. Luka. *Arkheolohiia i daunia istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 150-161.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2021. Naselennia Kyivskoho Podolu davnorusskoi doby. *Arkheolohiia*, 2, s. 63-79.

Segeda, S. P., Pokas, P. M. 1985. Antropolohicheski sostav srednevekovo gorodskogo naselennia levoberezhnogo Podneprovia. In: *Tezisy dokladov sovetskoi delegatsii na V Mezhdunarodnom kongresse slavianskoi arkheologii (Kiev, sentiabr 1985 g.)*. Moskva: Nauka, s. 91-95.

Yahodynska, M. O. 2014. Novi doslidzhennia davnorusskoho mohylnyka bilia s. Zelenche Terebovlianskoho r-nu Ternopil'skoi obl. *Naukovi studii*, 7: Kultovi ta pokhvalni pam'iatky u Vislo-Dniprovs'komu rehioni: problemy interpretatsii, s. 316-320.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.

Dupertuis, C., Hadden, J. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 1, p. 15-54.

Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1980. Recommendation for Age and Sex Diagnosis of Skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9, p. 517-549.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: von G. Fischer.

Pearson, K., Lee, A. 1899. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, A, 192, p. 169-244.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1952. Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 4, p. 463-514.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A Re-evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.